

В.В. Черноіваненко

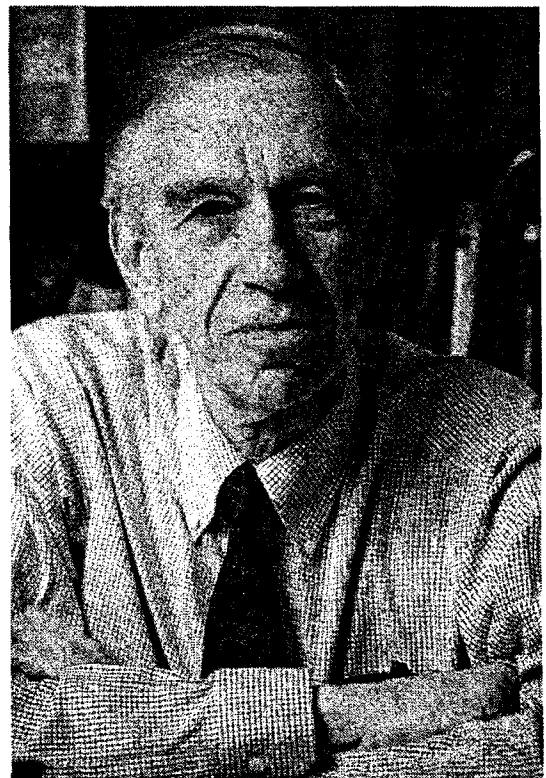
ЄРУСАЛИМСЬКА ТЕОРІЯ АВТОРСТВА РУКОПИСІВ МЕРТВОГО МОРЯ: ВИТОКИ, ЕВОЛЮЦІЯ, ДИСКУСІЇ

Завдання цієї статті полягає в тому, аби показати, що сучасна єрусалимська теорія авторства рукописів Мертвого моря не виникла на порожньому місці, а мала свою тривалу теоретичну передісторію і свої предтечі. Історія становлення зазначеної теорії майже не розглядалася історіографами-кумраністами, за винятком окремих згадок у вступних оглядах чи критичних зауважень, а отже, пропонується стаття вперше здійснює спробу розв'язати поставлене завдання комплексно і контекстуально.

Єрусалимська теорія авторства рукописів Мертвого моря являє собою одну з провідних теорій сучасної кумраністики і водночас одну з можливих відповідей на питання, пов'язані з походженням відомих манускриптів. У той самий час зазначена теорія є ледь не основною вагомою альтернативою "канонічній" – кумрано-есеїській – теорії. Остання (її авторами вважаються Еліезер Сукенік, Ролан де Во, Ігаель Ядін, Андре Дюпон-Сомер, Френк Крос та ін.) постулювала про те, що Кумран являв собою центральний осідок есеїського (на думку деяких авторів, есеїсько-протохристиянського) руху зі спільнотою, що і створила відомих рукописи. Позаяк зазначена теорія містила в собі чимало суттєвих теоретичних суперечностей, це, природно, зумовило зворотну реакцію у вигляді критики "незалежних учених" [Baigent, Leigh 1993, 115]. Сталося це на рубежі 1970–80-х рр.

Першим тоді був почутий відомий у широких колах дослідників стародавніх манускриптів професор-орієнталіст Чиказького університету **Норман Голб**. У 1954 р. він захистив докторську дисертацію в Університеті Джона Гопкінса саме на матеріалі з Кумрану, а також пов'язаному з ним матеріалі з Каїрської генізи. Маючи

за плечима чимало років досвіду у своїй галузі, він узявся за дослідницький проєкт із перевірки палеографічного датування сувоїв, яке було встановлене Ф. Кросом з інтернаціональної команди, що досліджувала рукописи. Аби підтвердити свої перші тези, Н. Голбу необхідно було бачити відомі оригінальні тексти, котрі інтернаціональна команда, як відомо, зробила недоступними. У розпорядженні чиказького дослідника перебували лише фотографічні факсиміле [Baigent, Leigh 1993, 115]. Однак це не завадило Н. Голбу сформулювати власну теорію автор-

Норман Голб. Розвинув єрусалимську гіпотезу і створив однойменну теорію в кумраністиці. Джерело: <http://news.uchicago.edu/profile/norman-golb>

ства рукописів ще до колапсу монополії інтернаціональної команди.

Перша публікація Н. Голба з дослідження кумранської проблематики, "The Problem of Origin and Identification of

Розкопки серед руїн Кумрану. Зліва направо Ролан де Во, Джозеф Мілік та Ланкастер Гардінг. Джерело: Baigent M., Leigh R. The Dead Sea Scrolls Deception. New York, 1993.

the Dead Sea Scrolls" ("Проблема походження й ідентифікації сувоїв Мертвого моря"), з'явилася в лютому 1980 р. і була надрукована в "Записках Американського філософського товариства" (т. 124, № 1). За 1980–1994 рр. він опублікував ще близько десятка статей¹, апогеєм яких стала монографія "Who Wrote the Dead Sea Scrolls?: The Search for the Secret of Qumran" ("Хто написав сувої Мертвого моря: дослідження таємниці Кумрану"), видана 1995 р. у Нью-Йорку, до 1998 р. вона була доступною вже п'ятьма мовами.

Прикметно, що напочатку Н. Голб поділяв саме кумрано-есеїську теорію, і про це він зазначає у своїй згаданій вище монографії [Golb 1996, 150]. Наприкінці 1950-х рр., коли було опубліковано працю відомого палеографа із Сорбонни А. Дюпон-Сомера "Есеїські писання, знайдені поблизу Мертвого моря" (книга, що остаточно схилила більшість дослідників на бік кумрано-есеїської теорії), Н. Голб упродовж кількох років непохитно тримався постулатів, викладених у ній, і навчав їх студентів на семінарах [Golb 1996, 50].

Слід зазначити, що сама ідея єрусалимського походження рукописів Мерт-

вого моря не була абсолютним винаходом Н. Голба. Перші подібні припущення були висловлені на хвилі появи перших, нехай часто і доволі маргінальних, альтернативних бачень у кумраністиці (гіпотези Сесіла Рота, Годфрі Драйвера, Анрі Дель Медіко). З-поміж них на початку 1960-х рр. з'явилася й гіпотеза професора Мюнстерського університету Карла Гайнріха Ренгсторфа (в 1960–1963 рр. він видав дві зовсім невеликі за обсягом книги з кумраністики німецькою та англійською мовами). Фактично це був перший дослідник, що пов'язав походження рукописів Мертвого моря з Єрусалимом [Lim 2002, 7]. Хоча він і не читав важливий у багатьох відношеннях "Мідний сувій", та знав принаймні, що цей сувій описує скарби храму. Приймаючи це пояснення і не знаючи, що сувій насправді описував інші сувої, які були сховані разом із скарбами, К.Г. Ренгсторф, проте, зробив висновок, що всі кумранські рукописи походили з бібліотеки єрусалимського храму [Golb 1996, 157]. Вважаючи "зовсім абсурдним" твердження про те, що есеї писали чи копіювали багато сотень книг власноруч у "скрипторіумі", дослідник припустив, що бібліотеку було сховано "з огляду на доволі серйозну загрозу для неї" [Golb 1996, 157]. На користь храму як первісного джерела рукописів К.Г. Ренгсторф вказував, що на давньому Близькому Сході храми властиво використовувалися "для зберігання архівів та бібліотек" – це передбачалося, зокрема, реформами юдейського царя Йосії [Rengstorf 1963, 19–21²; Golb 1996, 157–160].

Н. Голб був знайомий із розробками і первісними гіпотезами, які мали місце до нього, зокрема гіпотезою К.Г. Ренгсторфа, з якою він познайомився значно пізніше після її появи, лише в 1970 р. Того року Н. Голб отримав листа від куратора єрусалимського Храму книги (музей, у якому експонується частина рукописів Мертвого моря) Магена Броші, який, з-поміж іншого, питав його: "Чи Ви знали, що професор Ренгсторф запропонував теорію, за якою рукописи було написано в Єрусалимі?" [Golb 1996, 157]. Майже одразу Н. Голб узяв на озброєння зазначену гіпотезу, проаналізував її, сприйнявши її в цілому позитивно, хоча при цьому і вказавши на деякі її недоліки. Одним із них було

те, що гіпотеза концентрувалася лише на храмі, фактично виключаючи, що й інші бібліотеки Єрусалима, власники яких опинилися в не меншій небезпеці під час Ве-

Професор Еліезер Сукенік – перший дослідник, що висловив тезу про есейське авторство рукописів Мертвого моря, та один із творців кумрано-есеїської теорії. Джерело: Baigent M., Leigh R. The Dead Sea Scrolls Deception. New York, 1993.

ликого повстання, могли бути винесені з міста і сховані [Golb 1996, 159–160].

Без сумніву, формулювання ключових теоретичних положень теорії Н. Голба не обходилося без урахування попереднього досвіду. Проте спроба чиказького професора, на відміну від його попередника, зрештою, змогла вийти за межі гіпотези і стати якісно новим явищем у напрямі переосмислення ймовірного авторства рукописів. Можливо, єрусалимська теорія й не виникла б узагалі, адже з'явилася вона як відповідь на суперечності кумрано-есеїської теорії. Проте, з другого боку, як зауважує Н. Голб, якби розбіжності, пов'язані з кумранськими знахідками, стали відомі своєчасно, тоді могла б і не виникнути теорія есейського походження [Голб 1990, 80].

Загалом теорія Н. Голба зосередилася довкола обговорення таких питань, як:

- проблема есейського целібату (приписаного античним автором);
- призначення і характер кумранських об'єктів, у тому числі т.зв. скрипторіуму;
- статус “кумранської бібліотеки”;

– інтерпретація “Мідного сувою” та знахідок у Масаді;

– проблема текстологічного витлумачення змісту кумранських манускриптів.

Основні ж позиції єрусалимської теорії зводилися до таких пунктів:

1) рукописи Мертвого моря є продуктом написання/переписування не однієї, а різних груп юдейської спільноти періоду Другого храму;

2) найбільш вірогідним місцем зосередження рукописів до їхнього переміщення в Кумран міг бути Єрусалим, як центр юдейської писемності, а точніше, єрусалимські бібліотеки, де зберігалися сакральні тексти.

Тепер зупинімося докладніше на основних пунктах критики кумрано-есеїської (традиційної) теорії з боку Н. Голба та його аргументах.

Обітниця безшлюбності

Одним із центральних дискусійних пунктів стала відома теза про безшлюбність есейських монахів, про обітницю, яку вони нібито склали, що засвідчує, скажімо, Пліній Старший. Згідно з його оповіддю, есеї були замкненою, миролюбною, цнотливою спільнотою, в якій “не було жінок” і де “стримували свої сексуальні потяги” [Амусин 1971, 339]. Це твердження стало чи не провідною характеристикою есейської спільноти та її ідеології³. Проте, по-перше, розкопки в Хірбет-Кумрані засвідчили поховання не тільки чоловіків, а й жінок. По-друге, ані в “Уставі громади”, ані в інших манускриптах не зафіксовано жодної згадки про сексуальне стримання, яке, за свідченням античних авторів, складало один із центральних пунктів есейського вчення.

Однак замість того, стверджує Н. Голб, аби переглянути усталену теорію, провідні археологи і палеографи віддали перевагу пошукові додаткових підтверджень у цитатах із Флавія, вважаючи, що їх, мовляв, можна витлумачити в тому сенсі, що хоча обітницю цнотливості приймали “майже всі” есеї, однак не всі поспіли [Голб 1990, 79]. Послідовник кумрано-есеїської теорії Ф. Крос із Гарварда у своїй книзі “Давня бібліотека Кумрана”, прагнучи знайти відповідь на це протиріччя, писав, що більш стара спільнота, яка дотримувалася обітниці цнотливості, пізніше змішалася з

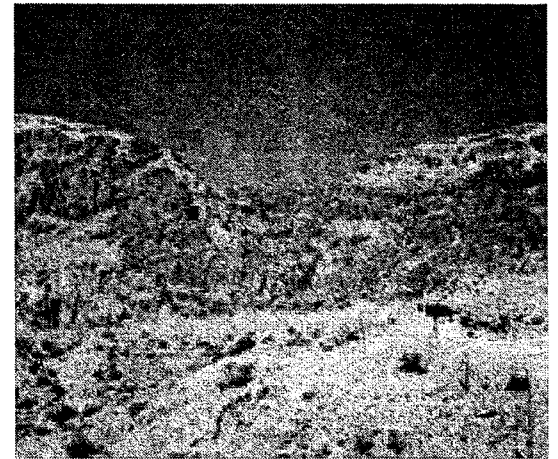
іншими; або ж у пустелі Кумрану, поруч із цнотливою і безшлюбною сектою, яка становила більшість, також проживала менш значна спільнота сімейних есеїв [Cross 1995, 82; також див.: De Vaux 1973, 45–48]. Приблизно в тому ж ключі розмірковує й Ігор Тантлевський, професор Санкт-Петербурзького університету. На його думку, громаду спочатку складали тільки чоловіки, про що свідчать чоловічі поховання, знайдені в головному некрополі. Шлюби, вочевидь, відкидалися. Можливо, жіночі й дитячі поховання, виявлені археологами у двох невеликих могильниках, були пізнішими» [Тантлевский 1994, 41].

Подібна інтерпретація, на думку Н. Голба, скоріше підривала, аніж підтверджувала кумрано-есеїську теорію в цій частині, оскільки вся вона базувалася на вказівці Плінія, що поблизу Ейн-Геді проживала громада цнотливих есеїв [Голб 1990, 79]. Більше того, зазначена теорія стверджувала, що Кумран був не просто покинутим есеїським поселенням, а духовним центром усього есеїського руху – “головною обителлю”, “материнською домівкою” [Golb 1996, 55], де формувалися його основні доктрини і склалися його устава. На погляд Н. Голба, дивно вважати, що члени цього “мозкового центру” порушували той принцип і ту обітницю, яка являла собою найсвоєріднішу рису всієї їхньої доктрини [Голб 1990, 79; Тантлевский 1994, 41]. З ним погоджується й археолог Ізгар Гіршфельд⁴, який покликається на безліч знайдених у Кумрані прикрас із каменю, коштовностей, косметики, гребінців, тобто усіх тих артефактів, що свідчать про присутність у поселенні жінок [Hirschfeld 1998, 161–189].

Призначення і характер кумранських об'єктів

На початку 1950-х рр. було розкопано рештки самого кумранського поселення. Пліній Старший у своїй “Натуральній історії” (5, 17, § 73) писав, що есеї не знали грошей і жили серед пальм [Амусин 1971, 339], інакше кажучи, вели аскетичний спосіб життя. Поміж тим розкопки виявили дещо вельми далеке від бідної обителі. Було знайдено цілком упоряджене поселення – з цистернами, басейнами і резервуарами для зберігання води, а також комплексом житлових будівель, який

містив трапезну залу і кухню, ясла для худоби, гончарну майстерню і башту, прилеглу до споруди невідомого призначення. Опинившись у скрутному становищі, деякі археологи (наприклад, Р. де Во в книзі “Археологія і сувої Мертвого моря”

Кумран
(фото Віталія Черноіваненка).

і Ф. Крос у “Давній бібліотеці Кумрану”) висунули гіпотезу, що самі есеї жили в печерах або хижках, розташованих вище основного поселення, а поселення служило їм тільки для адміністративних потреб.

Хоча в окремих печерах і було знайдено сліди тимчасового проживання, проте, на думку Н. Голба, все ж таки важко повірити в те, ніби кумранське поселення було лише місцем зібрання печерних відлюдників. По-перше, воно для цього надто вже упоряджене, а по-друге, має надзвичайно багато ознак суто військового укріплення. Розкопки виявили не тільки рештки фортечної стіни, а й ознаки зберігання тут великих запасів продуктів харчування і води, а також численні сліди боїв, що підтверджувало, що в Кумрані дислокувалися чималий загін єврейських воїнів, які вели тут тривалі бої з римськими легіонерами бл. 70 р. н.е., тобто в період захоплення Єрусалима. Свідченням цих запеклих боїв є зруйновані стіни, сліди великої пожежі і безліч наконечників від стріл. Приблизний час битви й етнічна належність тих, хто організував облогу, встановлені за датованими римськими монетами, знайденими в руїнах [Голб 1990, 79]². Крім того, хоча Йосиф Флавій і згадує есея на ім'я Йоханан, який брав участь у боях проти римлян [Йосиф Флавій 1999, 171, 184], про-

те Філон Олександрійський характеризує есеїв як наймиролюбніших людей, зазначаючи, що “з-поміж них не було жодного, хто мав би войовничі нахили” [детальніше див.: Амусин 1971, 341–347]. І загалом ми не маємо жодних свідчень того, що есеї коли-небудь захищали від римлян свою фортецю чи вели з ними запеклі бої [Голб 1990, 80].

Критика гіпотези т.зв. скрипторіуму

До 1956 р. розкопки Кумрану було загалом завершено. Ідея “есеїського авторства” доволі швидко обґрунтовувалася теоретично і претендувала на створення власної наукової школи. Щодо археологів, які працювали в Кумрані, то вони були скоріше схильні шукати нових підтверджень зв’язку рукописів з поселенням, аніж висувати якісь нові гіпотези. Вкрай важливим для авторів кумрано-есеїської теорії було відповісти на запитання: а де ж, власне, могли бути написані тексти з есеїського поселення? [Golb 1996, 55]. Ось чому, коли в руїнах Кумрану було виявлено три відшукатурених столи і дві невеликі “чорнильниці”, кімната, в якій вони свого часу стояли, була одразу ж названа “скрипторіумом” – оскільки там нібито складалися манускрипти, згодом сховані в печерах. До падіння фортеці ця кімната розташовувалася на другому поверсі прилеглої до башти будівлі невідомого призначення. Вочевидь, під час захоплення Кумрану римлянами другий поверх було зруйновано, і його вміст обвалився в нижні кімнати. І оскільки серед цього вмісту були столи і “чорнильниці”, археологи зробили висновок про існування “кімнати писців”, інакше кажучи, “скрипторіуму”. Р. де Во й інші фахівці вирішили, що, отримавши звістку про неминучу атаку римлян, есеї поспіхом зібрали згортки, які виготовлялися в цій кімнаті, віднесли їх у печери, розташовані над поселенням, і сховали їх там у спеціальних глиняних горщиках або мішках із тканини [Голб 1990, 80].

У таких міркуваннях Н. Голб убачає щонайменше два протиріччя. По-перше, усі давні описи свідчать, що писці ніколи не працювали за столами, – вони писали, сидячи на лавах і поклавши рукописи на коліна. По-друге, враховуючи всю масу уламків, яка поховала під собою руїни Кумрану, можна було б очікувати, що від т.зв.

скрипторіуму (якщо він насправді існував) збережуться не тільки дві “чорнильниці”, а значно більше різноманітних предметів, пов’язаних з роботою соферів, приміром очеретяні пера, згортки чистого пергамену та ножиці для їхнього розрізання. Проте з-поміж уламків не було знайдено жодного такого предмета і жодного шматочка пергамену [Голб 1990, 81].

Усі ці факти, за твердженням Н. Голба, вказують на те, що загадкова кімната була, скоріше за все, не скрипторіумом, а лише невеликою залогою, де відбувалися зібрання військового чи цивільного характеру і робилися деякі підручні (офіційні, а не літературні) записи. Припущення, що у фортеці існувало подібне приміщення, на думку професора Голба, не потребує особливих доказів; урешті-решт, саме ця кімната розміщувалася поблизу вартової башти, у самому центрі комплексу кам’яних споруд [Голб 1990, 81].

Щоправда, одна деталь ніби справді свідчила на користь того, що манускрипти було насправді складено в Кумрані: глиняні уламки, виявлені поруч із рукописами в печерах, тотожні за характером черепкам, знайденим у руїнах поселення. Цей факт, а також грубий збіг віку черепків і уламків схилили археологів до думки, що і посудини, і рукописи мають кумранське походження і що рукописи, перед тим як їх сховали в печерах, було поміщено в глиняні посудини. Цю точку зору запропонував Р. де Во⁶, її підтримала низка авторитетних дослідників [наприклад: Cross 1995, 64], і до цього часу вона залишається найбільш поширеною.

Звичайно, посудини, знайдені в печерах, справді могли бути виготовлені в Кумрані, але це ще не доводить, на погляд Н. Голба, що й рукописи було написано там само. На його думку, військовий характер поселення і відсутність усіляких слідів переписування там манускриптів свідчать скоріше проти такого припущення.

Авторські оригінали чи типові копії?

Критичні зауваги до концепції “кумранської бібліотеки”

Станом на весну 1956 р. рукописи було знайдено вже в одинадцяти печерах, розміщених на схилах в радіусі двох миль від кумранського поселення. Єрусалимська група дослідників, очолювана Р. де Во

і Ланкастером Гардінгом, продовжувала їхнє вивчення. Лише окремі манускрипти виявилися непошкодженими, інші розсіпалися на тисячі фрагментів. Це унеможливило точний підрахунок, але й без того було зрозуміло, що загальна кількість вихідних манускриптів сягала не менше 600, а подекуди нараховувалося і 700–900 [VanderKam, Flint 2002, ix].

Стало очевидним, що в рукописах представлений широкий спектр літературних тем і жанрів. З-поміж текстів було знайдено псалми і релігійні пісні, коментарі до біблійних книг і досі невідомі апокрифи, на кшталт “Книги таємниць” і “Притч Мойсея”. Там були і повчання мудреців, і месіанські пророцтва, і навіть гороскопи, одне слово – усі різновиди літератури, яка могла перебувати в обігу серед палестинського єврейства в I ст. н.е. [детальніше див.: Тантлевский 1994, 18–23]. Лише декотрі з цих текстів містили доктрини, пов’язані з ученням есеїв, а багато з них навіть суперечили тому, що свідчили про есеїв Флавій і Філон.

Один такий текст – 1QSa (імовірно, він являв собою доповнення до “Уставу громади”) – було присвячено, зокрема, визначенню віку, з якого можна вступати в статеві стосунки [The Dead Sea Scrolls 1999, 101; Тексты Кумрана 2009, 155]. Інший – так званий “Сувій Псалмів” (11Q5 – 11Q9) з 11 печери – викладав погляди, які взагалі не можна назвати інакше як елліністичними і прямо антиесеїськими [див.: The Dead Sea Scrolls 1999, 1172–1183].

Кумрано-есеїська теорія, висунута, по суті, для пояснення лише перших семи сувоїв, не могла, на думку Н. Голба, переконливо пояснити походження цього напрочуд широкого і різноманітного літературного спадку. А проте її зачинателі та їхні учні продовжували наполягати на ній. Н. Голб виступив із критикою подібної позиції, оскільки замість того, аби допустити, що всі ці тексти могли бути написані різними авторами, а не дрібною, ізольованою групою відлюдників, прихильники традиційної теорії намагалися все більше розширити своє тлумачення есеїзму [Голб 1990, 83]. А. Дюпон-Сомер у згаданій уже раніше книзі “Есеїські писання, знайдені поблизу Мертвого моря”, опублікованій 1959 р. (виданій 1961-го і 1973 р. англійською), уже стверджував,

що есеї, вочевидь, утворювали численне і широко розповсюджене братство, а їхнє вчення впродовж тривалої еволюції могло поступово змінюватися [детальніше див.: Dupont-Sommer 1973, 39–67]. Ця гіпотеза не зустріла жодних заперечень, незважаючи на те що есеїв у Палестині I ст. н.е., за Філоном, було не більше чотирьох тисяч, а розкопки в Кумрані нічим не підтвердили, ніби там розташовувалася саме центральна есеїська обитель. Однак в очах дослідників есеї вже перетворилися на велику і значну групу, а Кумран – у головний центр есеїської літературної продукції.

Увесь цей панесеїзм, на думку Н. Голба, не давав вичерпного пояснення фактів, оскільки йому суперечила не тільки кількість і розмаїття текстів, а й особливості їхнього написання. Археологи зазвичай не переймаються тим, чи є знайдені ними давні тексти авторськими оригіналами або копіями переписувачів, чи мають вони документальний або літературний характер. Так само фахівець із Біблії не надто переймається тим, чи написаний якийсь пергамен рукою самого пророка, чи рукою писця; передовсім його цікавить зміст тексту, оригінал якого він, можливо, так ніколи і не побачить. Інша справа у випадку з текстологами, палеографами, що займаються цим на відповідному рівні. Проте єрусалимська група, яка досліджувала рукописи, у своєму складі таких людей не мала. У результаті всі зазначені тонкощі, котрі мають важливе значення для визначення авторства манускриптів, опинилися поза увагою.

Авторські оригінали, або т.зв. “автографи”, – це, як правило, необроблені рукописи, повні вставок і викреслювань, тоді як копії, зроблені писцями, відрізняються ретельно витриманими полями, витонченою каліграфією і майже повною відсутністю виправлень. Якщо, як стверджує традиційна теорія, кумранське поселення було духовним центром есеїзму, якщо кумранські відлюдники були не простими переписувачами, а оригінальними мислителями, твори яких надихали їхніх послідовників у всій Палестині, і якщо їм довелося посліпно ховати свої праці в печерах з огляду на наближення римської армії, то логічно було б мати на руках нині рукописи у вигляді оригінальних текстів на різній стадії їхнього завершення. Про-

те із сотень сувоїв тільки один є авторським оригіналом, усі інші являють собою переписані копії текстів, що існували до того [Голб 1990, 84].

Той факт, що із сотень надзвичайно різноманітних за змістом текстів тільки один є автографом, з усією очевидністю вказує на те, що первісним джерелом рукописів був не “кабінет письменника” (тобто т.зв. скрипторіум), а якась величезна бібліотека чи навіть кілька бібліотек. Певно, відчуваючи логічну неспростовність такого висновку, вважає Н. Голб, деякі прихильники кумрано-есеїської теорії висунули гіпотезу, що на додачу до “скрипторіуму” в Кумрані була також монастирська бібліотека [Голб 1990, 84]. А позаяк у розкопках не було знайдено жодного сліду такої бібліотеки, вони припустили, що вона – як і самі монахи – розташовувалася поза поселенням, а саме у тих печерах, де було виявлено манускрипти [Голб 1990, 84].

Властивістю тодішніх бібліотек було те, що вони зазвичай призначалися для зберігання завершених текстів, а не необроблених рукописів. До того ж у край важко уявити собі, на погляд Н. Голба, що таке невелике, ізольоване поселення в пустелі, як Хірбет-Кумран, володіло такою широкою бібліотекою. Проте ще важче уявити, ніби кумранські есеї, маючи цілий комплекс кам'яних споруд, воліли б чомусь щодня вилазити крутими схилами у свої печери, аби там поринати в читання й інші вчені заняття. Зрештою, ті вчені, що дотримувалися кумрано-есеїської теорії, змушені були визнати, що “скрипторіум” мав би містити не тільки копії, а й авторські оригінали. Тому вони намагалися знайти вихід в існуванні бібліотеки (до речі, згадана праця Ф. Кроса так і зветься – “Давня бібліотека Кумрану”). Натомість, зіштовхнувшись з тим фактом, що кумранське поселення, судячи з усього, такої бібліотеки не мало, традиційна теорія почала шукати цю бібліотеку в печерах [Голб 1990, 84].

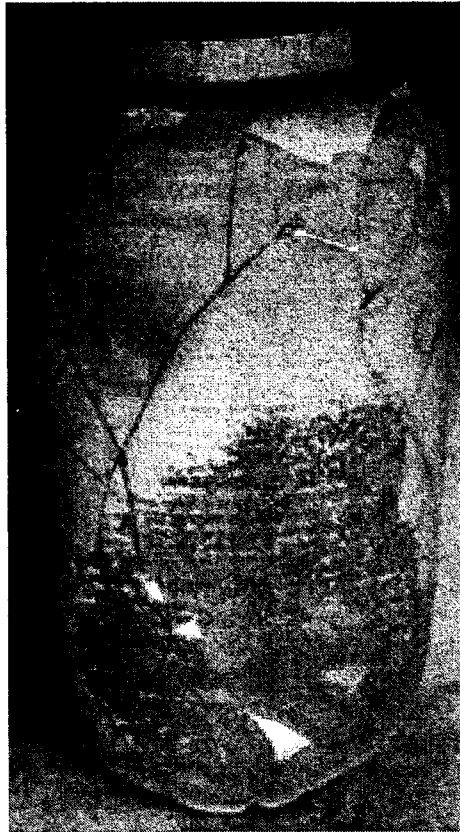
А проте, навіть якщо гіпотеза “кумранської бібліотеки” й достовірна, стверджує Н. Голб, вона не може врятувати основну теорію. Оскільки тоді неминуче постає інше запитання: якщо кумранське поселення справді було таким важливим релігійним центром, чому його мешканці

залишили нам тільки літературні тексти? Вивчення інших давніх поселень уздовж Мертвого моря не залишає сумнівів, що євреї римських часів зберігали й численні інші документи. Коли в 1952 р. археологи розкопали печери у Ваді-Мураббааті, міжгір'ї в одинадцяти милях на південь від Кумрану, вони знайшли там листи, позначені датами аж до 132 р. н.е., що були написані рукою й містили точні географічні назви і власні імена, а також велику кількість найрізноманітніших актів і угод юридичного характеру. Якщо Кумран був адміністративним центром великої релігійної спільноти, тут, природно, мала б зберегтися подібна до знайденої у Ваді-Мураббааті кореспонденція та інші архівні записи, а не лише літературні сувої [Голб 1990, 85]. За відсутності подібних знахідок можна було б припустити, що кумранські есеї чомусь зберігали архівні документи окремо від літературних сувоїв, а час вибірково помилював тільки останні, повністю знищивши перші. Або ж прийняти думку, що есеї, на відміну від своїх безпосередніх сусідів, не надавали щонайменшого значення цивільним, особистим та адміністративним записам і не зберегли жодного їхнього сліду, у той самий час ретельно дбаючи про літературні тексти. Що ж, такі міркування мають право на існування, але їхня компетенція у світлі наведених фактів і з огляду на тамтешні й тодішні реалії звучить явно непереконливо, а тим більше, на думку Н. Голба, вони не можуть прийматися беззастережно.

“Мідний сувій” (3Q15)

Коли “Мідний сувій” – у вигляді двох згорнутих у трубку уламків тонкого мідного листа – було вперше виявлено 1952 р. у третій печері, він був настільки крихкий, що його неможна було розгорнути. Проте вже зі слідів, які проступали на зворотному боці сувою, дослідники зрозуміли, що він містить опис коштовних речей, схованих у різних потаємних місцях. Знадобилося чотири роки, аби розгорнути цей сувій у спеціальній лабораторії, з дотриманням усіх застережних заходів, а після того дешифрувати. Проте, не дочекавшись опублікування тексту, деякі дослідники виступили із заявою, в якій наперед піддавали сумніву історичну достовірність знахідки. Мовилося, що цінності, місця

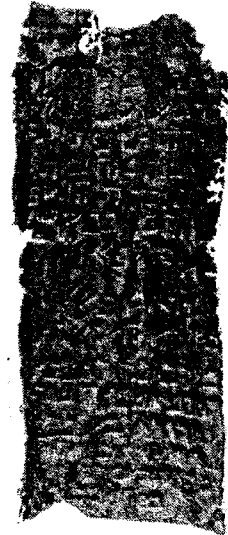
сховів яких названі в “Мідному сувої”, є цілковитою вигадкою. “Важко збагнути, – стверджувалося в повідомленні, – чому кумранські есеї так зацікавилися цими легендами про сховані скарби, що вирішили навіть вигравіювати їх на міді, коштовному на той час металі. Як би там не було, цей путівник сховами і скарбами є давнім документом цього роду і як такий становить інтерес для дослідників фольклору” [зі спогадів А. Дюпон-Сомера: Dupont-Sommer 1973, 381; Golb 1996, 121].

Одна з посудин, де зберігалися сувої. Джерело: <http://pluto.mscc.huji.ac.il/~msjan/jar2.jpg>

Однак після публікації на початку 1960-х рр. повного тексту “Мідного сувою”⁷ стало очевидно, що він не має жодного стосунку до фольклору. Як стверджує Н. Голб, на відміну від переважної більшості кумранських сувоїв, “Мідний сувій” – і тільки він один – містив цілком чіткі вказівки на власну історію. Його текст було писано не елегантним почерком професійного переписувача, а в тому неохайному і поспішному стилі, яким зазвичай пишуть оригінальні чорновики документів [Golb 1996, 121; Голб 1990, 85]. Він містив

сухий і чіткий перелік різноманітних коштовних речей, – включаючи письмові документи, – схованих у численних потайниках у Юдейській пустелі. У тексті була навіть вказівка, що “копію цього документа” можна відшукати “у тунелі... на північ від Кохліта (Кохлата. – В. Ч.)” [The Dead Sea Scrolls 1999, 239]⁸. Сьогодні вже неможливо встановити, де саме було це місце, як неможливо й розпізнати, чи збігався який-небудь із зазначених у “Мідному сувої” сховів з нинішнім Кумраном. Проте багато

“Мідний сувій”. Джерело: http://www.usc.edu/dept/LAS/wsrp/educational_site/dead_sea Scrolls/copperscroll_e.shtml

з названих сховів розміщені, подібно Кумрану, у міжгір'ях ваді, тобто у висохлих долинах пустельних річок, які простягаються на південь і на схід від Єрусалима. Текст згадує, приміром, схов поблизу Єрихо (Єрихона), де насправді в III і IX століттях було знайдено давні книги [Голб 1990, 85; Golb 1996, 127].

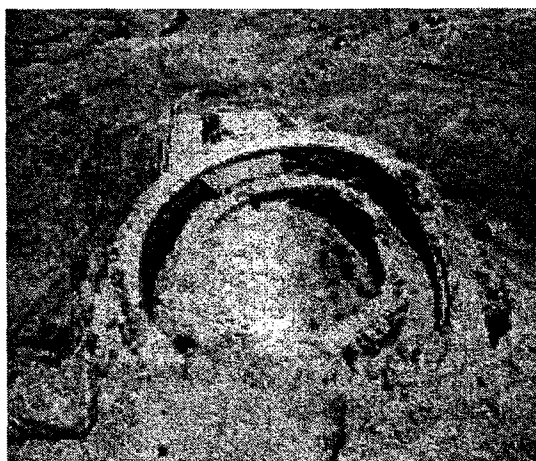
Використання таких численних топонімів (Єрихо, Кохлат, Сехаха, Мільхам, Бейт Гакерем та ін.), відомих і неідентифікованих, характер письма, манера переліку і згадка про дублікат списку – разом із тим фактом, що весь текст було вигравіювано на міді, а не написано на пергамені, – усе це, на думку Н. Голба, свідчить про історичну автентичність цього сувою. Він описує не просто одиничне схоронення кількох сотень рукописів в окремій групі печер, а надзвичайно широку кампанію розосередження книг та інших цінних предметів у різних місцях Юдейсь-

кої пустелі, що утворюють мережу, нитки якої стягуються, на переконання Н. Голба, не до Кумрану, а до Єрусалима. Той факт, що цей манускрипт було первісно – задовго до публікації й оцінки його справжнього значення – кваліфіковано як “фольклор”, можна пояснити лише бажанням будь-що захистити вихідну традиційну теорію від її спростування [Голб 1990, 85].

Масада

Під час розкопки Масади, фортеці Ірода, розташованій у тридцяти милях на південь від Кумрану, на початку 1960-х рр. археологи виявили останній оплот єврейського спротиву римлянам після захоплення ними Єрусалима в 70 р. н.е. Там було знайдено фрагменти ще 14 манускриптів, які містили біблійні й апокрифічні тексти. Ці рукописи були подібні за часом і характером письма до кумранських; з-поміж них містився навіть уривок одного з текстів, знайдених раніше в Кумрані, а саме релігійного гімну, який дістав назву “Пісня суботньої жертви” (11Q17). Виявивши цей кумранський поетичний текст у Масаді, археологи приписали його (як і всі інші знайдені там тексти) також “есеїським монахам”⁸.

Натомість, на переконання Н. Голба, ця знахідка вказує на зовсім інше джерело [Голб 1990, 85]. На його думку, у цьому випадку було б безглуздо припускати, а надто стверджувати, ніби рукописи, знайдені в Масаді, було там само написано. Місце розташування знахідки серед руїн показує, що рукописи належали захисникам фортеці, які втікали від римського вторгнення. Захисники займа-

Масада (фото Віталія Черноіваненка).

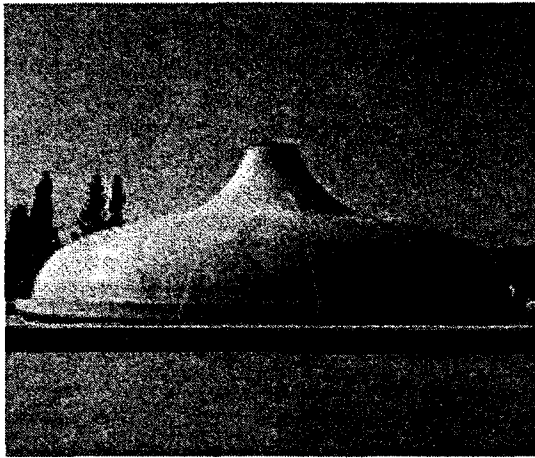
ли тільки одну частину фортеці, і саме в цій частині, серед слідів бою, було виявлено манускрипти. А оскільки більшість утікачів походили з Єрусалима, логічно, за твердженням Н. Голба, було б припустити, що й рукописи принесено ними звідти ж, разом з іншим майном, яке вони спромоглися винести з обложеної столиці. Зрештою, Єрусалим був на той час найбільшим центром палестинського єврейства і аж до самої римської облоги – бурхливим центром його духовного і культурного життя. Коли оборону міста було врешті-решт зломлено, потік біженців міг рушити в усі напрями, у тому числі й на південний схід, у бік Масади [Голб 1990, 87].

Прихильники кумрано-есеїської теорії не заперечували цих фактів, проте вони стверджували, що рукопис, який містить “Пісню суботньої жертви”, принесли в Масаду не біженці з Єрусалима, а – есеї з Кумрану. Коли І. Ядін¹⁰ уперше висунув цю гіпотезу у своїй книзі “Масада: фортеця Ірода та останній оплот зелотів” (1966), він обійшов питання про те, звідки взялися в Масаді решта рукописів [Golb 1996, 134].

Однією з причин такого замовчування, на думку Н. Голба, може бути те, що саме тільки згадування про Єрусалим спроможне було істотно похитнути традиційну теорію, адже якщо припустити, що 13 манускриптів походили з Єрусалима, то важко стверджувати, що 14-й з невідомих причин мав інше походження. А якщо всі рукописи Масади мали єрусалимське походження, то чому й кумранські манускрипти не могли бути писані там само? Адже рукописи Масади нічим суттєво не відрізняються від кумранських: той самий характер письма, і вік майже однаковий. Тому доцільніше, на погляд Н. Голба, в такому разі припускати, що й рукописи, знайдені в Кумрані, також було принесено в пустелю мешканцями столиці під час і після її облоги [Golb 1996, 163].

Потрібно зазначити, що важливою складовою єрусалимської теорії Н. Голба стала своєрідна “концепція втечі”. У статті “Маленькі тексти, великі запитання” [Golb 2007] було запропоновано детальну ймовірну картину втечі. Покликаючись на Флавія (а саме на відоме його свідчення про те, що євреї, які втікали із захопленого римлянами Єрусалима, просувалися двома основними шляхами – на південь і на

схід), Н. Голб вважає, що метою першого потоку біженців, який продирався через Бейт Лехем (Віфлеєм), Іродіон і ваді Ейн-

Храм Книги (Гейхаль Гасефер), де експонується частина рукописів Мертвого моря (фото Віталія Черноіваненка).

Геді, була Масада, тоді як другий потік, що прямував на схід, просувався в бік іншої гірської фортеці – Макерус, на східному березі Мертвого моря, у Трансйорданії. Цей потік міг розгалужитися – одні люди обійшли Мертве море по суходолу, з півночі, тоді як інші перейшли його бродом або плавом у найближчому зручному місці. Цим “найближчим зручним місцем” виявився саме Кумран. І тому саме тут, готуючись продовжити шлях по воді, утікачі розлучалися з цінною ношею, прихопленою в Єрусалимі, – кожен зі своїми сувоями, які він не хотів залишати на спалювання римлянам. Звідси і таке незвичайне скупчення цих сувоїв у Кумранських печерах. Декотра частина втікачів продовжила свій шлях до Макеруса, інші залишилися в Кумрані. Останні невдовзі загинули від римлян, які прийшли їхніми слідами і зруйнували кумранську фортецю. У свій час загинули й ті, що сподівалися сховатися в Макерусі, а згодом загинули й захисники Масади.

Свою теорію Н. Голб вибудовував, виходячи з того, наскільки ефективно йому вдавалося відповісти на кожне протиріччя кумрано-есеїської теорії окремо. Звичайно, прихильники останньої не припустили чекати на відповідь, ясно даючи зрозуміти своє категоричне несприйняття теорії Н. Голба. Серед основних недоліків єрусалимської теорії опоненти (Джо-

зеф Фіцмайер, Флорентіно Мартінез та ін.) вбачали малоїмовірність перебування рукописів (насамперед сектантських) у єрусалимських бібліотеках (а тим більше храмовій бібліотеці), якщо йшлося про тексти за своїм змістом опозиційні до панівних еліт і домінуючої ідеології тогочасної юдейської спільноти [Fitzmyer 1993, 329; Martínez, Van der Woude 2007, 39–40].

Однак з-поміж сучасних дослідників є і прихильники теорії Н. Голба (Ліна Кансдейл, Ян Гатчесон), особливо серед ізраїльських археологів, у тому числі тих, що займаються розкопками в Кумрані (І. Маген, Ю. Пелег, І. Гіршфельд), не погоджуючись із Голбовою ідентифікацією Кумрану як фортеці (у кожного з них, як правило, свій погляд щодо цього), у цілому вони підтримують єрусалимське (або загальноюдейське) походження сувоїв.

Приміром, І. Маген і Ю. Пелег¹¹ зауважують, що сувої міг принести до Кумрану хто завгодно, враховуючи біженців, які рятувалися від римлян. Дехто з них забирив із собою коштовні сувої, але пізніше, подолавши Юдейські пагорби й опинившись перед необхідністю пробиратися морським берегом, не захотіли нести їх із собою і вирішили сховати. Таким чином, це не сектантські писання, есеїські, садукейські або храмові, це – література юдаїзму в цілому, література юдаїзму часів Другого храму [Magen, Peleg 2008, 65; Magen, Peleg 2006, 109–113]. З ними солідарний і І. Гіршфельд [Hirschfeld 2006, 239].

Л. Кансдейл, як і її вчитель Алан Кроун, теж дотримується думки, що Кумран не заселяли есеї. На їхню думку, його взагалі було зведено з комерційно-торговою метою, оскільки він був розташований гіпотетично на одному з основних торговельних маршрутів регіону [Crown, Cansdale 1994, 24–36, 73–78].

Теорія, запропонована Яном Гатчесоном, полягає в тому, що всі рукописи в печерах Кумрану було сховано-розосереджено в 63 р. до н.е., в контексті прибуття Помпея. Гатчесон представив цю теорію вперше в 1997 році, а за два роки по тому опублікував її у статті в журналі “Qumran Chronicle”. Наводячи власні імена в 4QMishC, які являють собою певний іменний кластер епохи, безпосередньо наближеної до Помпея, і стверджуючи про відсутність достеменних згадок особистих імен, поширених після

Помпея, Я. Гатчесон вважає, що кумранські манускрипти було сховано в контексті римського вторгнення 63 р. до н.е. (а не 66 р. н.е.). На користь цієї тези-гіпотези він наводить хронологічний аргумент: усі рукописи (за винятком “Мідного сувою”, стосовно якого точиться окрема дискусія) були вже складені до середини I ст. до н.е.¹² Крім того, Я. Гатчесон пов’язує рукописи із садукееями (тому й називає власну теорію “садукеейською”) епохи Арістобула II, що контролював терени Кумрану до вторгнення Помпея, а також стверджує, що цей час був кінцем найбільш значимого періоду заселення Кумрану. Справжні ховачі рукописів, згідно з теорією Я. Гатчесона, були вбиті в Єрусалимі під час Помпеевого вторгнення, а самі рукописи ніколи не були знайдені їхніми справжніми власниками [Hutchesson 1999, 177–194]. При цьому Я. Гатчесон не вважає есеїв причетними до манускриптів або їхнього розосередження,

а Кумран – місцем, яке мав на увазі Пліній [Hutchesson 2000, 17–34]. Сам Я. Гатчесон визнає значний внесок Н. Голба, маючи на увазі і підтримуючи загалом теорію єрусалимського походження рукописів, проте роблячи наголос перш за все на подіях, що відбувалися на століття раніше.

Враховуючи викладене вище, можемо підсумувати: 1) єрусалимська теорія об’єктивно сформувалася як відповідь на суперечності кумрано-есеїської теорії; 2) предтечею теорії була гіпотеза К.Г. Ренгсторфа щодо єрусалимських витоків кумранських рукописів; 3) завершальною фазою у формуванні теорії стали дослідження Н. Голба; 4) зазначена теорія містить як конструктивні шляхи вирішення проблеми авторства рукописів Мертвого моря, так і певні недоліки; 5) єрусалимська теорія являє собою цінну спробу по-новому відповісти на старі виклики в сучасній кумраністиці.

¹ З-поміж них варто виділити насамперед: *Golb Norman. Who Hid the Dead Sea Scrolls? // Biblical Archeologist 48 (1985); Golb Norman. Who Wrote the Dead Sea Scrolls? // The Sciences 3 (1987); Golb Norman. The Dead Sea Scrolls – A New Perspective // The American Scholar 2 (1989); Golb Norman. Khirbet Qumran and the Manuscripts of the Judaean Wilderness: Observations on the Logic of their Investigation // Journal of Near Eastern Studies 2 (1990); Golb Norman. Scrolls Origins: An Exchange on the Qumran Hypothesis // The Christian Century 10 (1993); Golb Norman. The Major Anomalies in the Qumran-Sectarian Theory and their Resolution // The Qumran Chronicle 3 (1993); Golb Norman. The Qumran-Essene Hypothesis: A Fiction of Scholarship // The Christian Century 36 (1992).*

² Оригінальна праця: *Rengstorf Karl. Hirbet Qumran und die Bibliothek vom Toten Meer. Stuttgart, 1960.*

³ Варто зазначити, що сама концепція безшлюбності є цілком невластивою для юдаїзму. У єврейській Біблії немає жодної згадки про дотримання celibату. Єдиним прихильником безшлюбності, згаданим у Талмуді, є Шимон бен Азай (Євамот 63б), який пояснював свій вибір особливими почуттями щодо Тори. Не відомий нам і жодний середньовічний єврейський релігійний авторитет, який би дотримувався celibату. Вимога безшлюбності не включалася ані в число актів самовідречення, які накладалися на назореїв, ані в число спеціальних обмежень, пов’язаних із саном первосвященника чи іншого служителя храму. Навіть Флавій визнає, що нібито характерна есеям безшлюбність була не чим іншим, як проявом сектантства.

⁴ Див. також: *Hirschfeld Yizhar. Qumran in Context: Reassessing the Archaeological Evidence. Peabody, Mass, 2004; Hirschfeld Yizhar. Qumran in the Second Temple Period. Reassessing the Archaeological Evidence // Liber Annuus 52 (2002); Hirschfeld Yizhar. Qumran bi-tkufat beit sheni – ha-arakha mekhudeshet shel mi-matsaei ha-khafira // Cathedra 109 (2004).*

⁵ Про монети з Кумрану див. детальніше: *Magness Jodi. Debating Qumran: Collected Essays on Its Archaeology. Leuven, 2004; Meshorer Ya’akov. Ancient Jewish Coinage. New York, 1982; Sharabani Marcia. Monnaies de Qumran au Musee Rockefeller de Jerusalem // Revue Biblique 87 (1980).*

⁶ У книзі “Археологія і сувої Мертвого моря” він писав: “Безумовно, рукописи копіювалися в скрипторіумі Кумрану, і у випадку кількох рукописів можна виявити руку одного переписувач. Ми можемо також стверджувати, навіть без попереднього вивчення їхнього змісту, що відомі твори були складені в Кумрані” [De Vaux 1973, 104].

⁷ Публікація “Мідного сувою” належить професорові Манчестерського університету Джону

Алегро. Про "Мідний сувій" детальніше див.: *Allegro John. The Treasure of the Copper Scroll*. London, 1960; *Wolters Albert. History and the Copper Scroll // Methods of Investigation of the Dead Sea Scrolls and the Khirbet Qumran Site: Present Realities and Future Prospects*. New York, 1994; *Wolters Albert. The Copper Scroll: Overview, Text and Translation*. Sheffield, 1996 etc. Щодо автентичності тексту та його історичної цінності див.: *McCarter Kyle. The Copper Scroll Treasure as an Accumulation of Religious Offerings // Methods of Investigation of the Dead Sea Scrolls and the Khirbet Qumran Site: Present Realities and Future Prospects*. New York, 1994.

⁸ Або у Дж. Алегро: "в ямі... з півночі в отворі" [Алегро 1967, 85].

⁹ Детальніше див.: *Masada: the Yigael Yadin Excavations 1963–1965, Final Reports*. Vol. 1 / *Yigael Yadin, Joseph Naveh, Yaakov Meshorer*. Jerusalem, 1989.

¹⁰ Саме він керував археологічною експедицією в Масаді, в якій брали участь 250 чоловік і допоміжні армійські підрозділи [Амусин 1965, 97].

¹¹ Ізраїльські археологи І. Маген і Ю. Пелег вели в 1993–2004 рр. розкопки в Кумрані і на основі виявлених нових артефактів дійшли висновку, що він являв собою осередок гончарного виробництва.

¹² Насправді дискусія, що тривала головно між Р. де Во (стверджував, що всі кумранські знахідки належать до елліністичної доби, тобто до 63 р. до н.е.) та А. Дюпон-Сомером (відносив знахідки до ранньоримської епохи, тобто після 63 р. н.е.), була відкорельована знахідками 1950-х рр. і відповідними палеографічними та археологічними дослідженнями до широкого відтинку часу: II ст. до н.е. – I ст. н.е. [Vermes 1999, 3]. Хоча останнім часом у зазначеній кореляції ряд дослідників усё більше вбачають певну заангажованість, бажання звести в часі рукописи і постать Ісуса, тим самим прагнучи довести історичність останнього, особливо враховуючи те, що згаданий у рукописах Учитель праведності багато в чому збігався з образом Ісуса. Так, Грег Дудна, підсумовуючи всі дискусії довкола датування манускриптів, робить висновок, що вони були написані не пізніше I ст. н.е. [Galor, Zangenberg 2006, 5; Doudna 2004; див. також: *Doudna Gregory. Redating the Dead Sea Scrolls Found at Qumran: the Case for 63 BCE // Qumran Chronicle 8* (1999)]. Майкл Вайз, який здійснив аналіз прихованих натяків у текстах рукописів, виявив, що шість таких стосується людей і подій, які існували чи відбувалися у II ст. до н.е., 26 – людей і подій I ст. до н.е. і немає жодного, який стосувався б часу пізніше 37 р. до н.е. На цій підставі М. Вайз робить висновок, що майже 90% усіх кумранських рукописів було написано чи переписано в I ст. до н.е., причому 52% з них – у десятиріччі між 45 і 35 рр. до н.е. [Wise, Abegg, Cook 1996, 14; див. також: *Wise Michael. Dating the Teacher of Righteousness and the Floruit of His Movement // Journal of Biblical Literature 122/1* (2003)].

ЛІТЕРАТУРА

- Алегро Джон. Сокровища Медного свитка*. Москва, 1967.
Амусин Йосиф. Находки у Мертвого моря. Москва, 1965.
Голб Норман. Загадка свитков Мертвого моря // Загадки еврейской истории. Иерусалим, 1990.
Йосиф Флавий. Иудейская война. Москва – Иерусалим, 1999.
Тантлевский Игорь. История и идеология Кумранской общины. Санкт-Петербург, 1994.
Тексты Кумрана. Вып. 1 / *Йосиф Амусин*. Москва, 1971.
Тексты Кумрана. Вып. 2 (2-е изд.) / *Анатолий Газов-Гинзберг, Маргарита Елизарова, Клавдия Старкова*. Санкт-Петербург, 2009.
Baigent Michael, Leigh Richard. The Dead Sea Scrolls Deception. New York, 1993.
Cross Frank. The Ancient Library of Qumran (3rd ed). Sheffield, 1995.
Crown Alan, Cansdale Lena. Qumran: Was It an Essene Settlement? // Biblical Archaeology Review, № 20. 1994.
De Vaux Roland. Archaeology and the Dead Sea Scrolls. London, 1973.
Doudna Greg. Redating the Dead Sea Scroll Deposits at Qumran: the Legacy of an error in Archaeological Interpretation (June 2004). – Режим доступу: http://www.bibleinterp.com/articles/Doudna_Scroll_Deposits_1.htm. – Назва з екрана.
Dupont-Sommer André. The Essene Writings from Qumran. Gloucester, Mass., 1973.
Fitzmyer Joseph. Scrolls Origins: An Exchange on the Qumran Hypothesis // Christian Century 10 (1993).
Galor Katharina, Zangenberg Jürgen. Qumran Archaeology in Search of a Consensus // Qumran – The Site of the Dead Sea Scrolls: Archaeological Interpretations and Debates. Leiden – Boston, 2006.
Golb Norman. Small Texts, Big Questions... (30.07.2007). – Режим доступу: <http://oi.uchicago>.

edu/research/pubs/nn/spr00_scr_stbq.html. – Назва з екрана.

Golb Norman. Who Wrote the Dead Sea Scrolls?: The Search for the Secret of Qumran. New York, 1996.

Hirschfeld Yizhar. Early Roman Manor Houses in Judea and the Site of Khirbet Qumran // **Journal of Near Eastern Studies**, (1998), №57.

Hirschfeld Yizhar. Qumran in the Second Temple Period – A Reassessment // **Qumran – The Site of the Dead Sea Scrolls: Archaeological Interpretations and Debates.** Leiden – Boston, 2006.

Hutchesson Ian. 63 BCE: A Revised Dating for the Deposition of the Dead Sea Scrolls // **Qumran Chronicle** 8 (1999).

Hutchesson Ian. The Essene Hypotheses After Fifty Years: An Assessment // **Qumran Chronicle**, 2000, №8.

Lim Timothy. **Pesharim.** London, 2002.

Magen Yizhak, Peleg Yuval. Back to Qumran: Ten Years of Excavation and Research, 1993–2004 // **Qumran – The Site of the Dead Sea Scrolls: Archaeological Interpretations and Debates.** Leiden – Boston, 2006.

Magen Yizhak, Peleg Yuval. **The Qumran Excavations 1993–2004: Preliminary Report.** Jerusalem, 2008.

Martínez Florentino, Van der Woude Adam. “Groningen” Hypothesis of Qumran Origins and Early History // **Qumranica Minora I. Qumran Origins and Apocalypticism.** Leiden, 2007.

Rengstorff Karl. **Hirbet Qumran and the Problem of the Dead Sea Caves.** Leiden, 1963.

The Dead Sea Scrolls: Study Edition. Vol. 1–2 / *Florentino Martínez, Eibert Tigchelaar.* Leiden – New-York – Köln, 1999.

VanderKam James, Flint Peter. **The Meaning of the Dead Sea Scrolls: Their Significance for Understanding the Bible, Judaism, Jesus, and Christianity.** San Francisco, 2002.

Vermes Geza. **An Introduction to the Complete Dead Sea Scrolls.** London, 1999.

Wise Michael, Abegg Martin, Cook Edward. **The Dead Sea Scrolls: A New Translation.** San Francisco, 1996.